

„TANÍTSD AZT, AMIT OTT TANULTÁL!”

– Egy szerencsés hatástörténeti véletlen –

Kulcsár Szabó Ernővel beszélget Kappanyos András

■ KA: Ebben a beszélgetésben, amely egyikünk számára sem szokványos terep, leginkább arra próbálunk választ keresni, hogy milyen szerepet játszottál a *Literatura* életében, és a lap milyen szerepet játszott a Te életedben. Ez a szerep 1990 és 2000 között volt igazán intenzív, de rákerestem a nevedre a *Literatura* régi számaiban, és nagy elégedettséggel láttam, hogy már az 1974-es legelső számban említik a neved, mégpedig Vasy Géza hivatkozik rád egy Sánta Ferencről szóló cikkben.¹ Egy évvel a diploma után ez nem kis teljesítmény, és ha innen datáljuk a lappal való kapcsolatot, akkor ez is ötven évre rúg. Ezt az első korszakot Béládi Miklós határozta meg. Te milyen viszonyban voltál vele?

KSzE: Nagyon jóban voltam vele. Lényegében neki és Bodnár Györgynek köszönhetően kerültem az Intézetbe, de ez később történt, 1979-ben.

KA: Már egyetemistaként ismerted Béládit?

KSzE: A Debreceni Irodalmi Napokon rendszeresen részt vett, és már egyetemi éveim alatt is többször beszélgettünk. Miklós mindig tartott előadást, mindig a legjobb előadások egyikét, és Bodnár is általában. Ma már nehéz ezt elképzelni, de a csilláron is lógtak. Nagyon kemény csörték zajlottak. Az egyik legemlékezetesebb alkalommal, ’71-ben vagy ’72-ben, Király István adott elő. Az egyik fő pontja az volt, hogy nagyon jó ez a gazdasági és kulturális nyitás a nyugat felé – ami valóban Kádár akkori politikája volt –, de nagyon óvatosan kell eljárunk. Pista a szónoki székből igazán tudott játszani az érzelmi húrokon: nagyon fontos cikkeket hoznak be a vállalatok a nyugati országokból, tehát nagyon jó ez az import, de vigyázzunk, mert szemléletet is hoznak magukkal, a nyugati turisták pedig nyugati életformát, és ez ellen harcolnunk kell. Erre felszólalt Kiss Ferenc (az ő felszólalása mindig csatát ígért), és arra figyelmeztette Királyt (természetesen Pistának szólítva), hogy ne a külföldi turistáktól féltse Magyarországot, hanem a belföldi turistáktól. Erre Király paprikavörösén felpattant: márpedig Bartók Béla Magyarországon senki ne nevezze Jászi Oszkárt vagy Lukács Györgyöt turistának. Váratlan pillanatok, parádés csetepaték voltak, ebben a közegben ismertem meg Béládit és Bodnárt.

¹ VASY Géza, „Regény a forradalom értelméről”, *Kritika* 1, 1. sz. (1974): 92–101, 92.

KA: A *Literaturát* kezdetben Sótér jegyezte felelős szerkesztőként, de ugye jól látom, hogy alapvetően Béládi lapja volt, egészen a haláláig?

KSzE: Igen, ez váratlan csapás volt '83-ban. Miklós olyan színvonalas lapot csinált, amelyet csak megengedtek a körülmények. Utána Pomogáts és Bodnár vette át a lap-szerkesztést furcsa kényszerhelyzetben.

KA: Az ekkori felállásban talán az a legmeglepőbb, hogy Te már ekkor tagja voltál a szerkesztőbizottságnak: egy olyan csapatnak, ahol mindenki jóval idősebb volt nálad, Nyíró Lajos például három évtizeddel, de még Bonyhai is más nemzedéket képviselt. Ez hogyan alakult?

KSzE: Nehéz ezt szétszálazni, de alighanem arról lehetett szó, hogy ki akarták egyenlíteni a viszonyokat a XX. Századi és az Irodalomelméleti Osztály között.² Volt itt némi feszültség, meg talán gyanakvás is a két csapat között. Próbáltam ezt megérteni abból, amit szemléletileg láttam, de ez nem volt vegytiszta. Az akkori XX. Századi Osztály, pontatlanul bár, de megragadható a *népi* jelzővel. Irányzatában a nemzeti irodalmi paradigmához erősebben ragaszkodó kollégák voltak többségben. De köztük olyanok is akadtak, mint Rónay Laci vagy Rába György. Rónay mindig figyelmeztetett a veszélyekre: amikor felemelte az ujját, mindig arra gondoltam, mit rontottam el. „Lehet, hogy találó, amit írtál, de máskor a *Népszabadsággal* vigyázz...” Rába pedig hatalmas tekintély volt, és urbánus karakter ebben a közegeben. Tőle mondjuk Kiss Pintér Imréig terjedt a meglehetősen széles spektrum. Ezért, azt hiszem, kezdetben Szabolcsi volt a felelős, de mire én odakerültem, ő már igazgatóhelyettségé lépett elő, bár a befolyása erős maradt a XX. Századi Osztályon. Először azt hittem, hogy a feszültségnek ez a sokszínűség az oka: az Irodalomelméleti Osztály némileg sterilebb volt, és ez a szemléleti különbség okozhatta volna az ellentétet. Később, amikor bizalmasabb viszonyba kerültem a „nagy öregekkel”, s köztük az egyébként igen zárkózott Rába is megkedvelt valamiért, egyszer csak kibukott a mondat: „Hát nem látod? Ott csupa kádergyerek van. Olyan is, akinek nyelvvizsgálója sincs. – De hát ott van Bonyhai is! – Na jó, az más, van egy kivétel.” Igaz, Bonyhai még fiatalnak számított. Szóval az irodalomszemléleti mellett volt egy ilyen... politikainak nem is nevezhető, talán inkább társadalmi jellegű feszültség.

KA: És ezt kellett valahogy kiegyensúlyozni a szerkesztőség összetételében?

² A XX. Századi Osztály az 1956-ban alapított Intézettel egyidős, fennállásának egy szakaszában külön „Szocialista irodalom” munkacsoportot is működtetett. A kérdéses időszakban Bodnár György (1966-tól), majd Béládi Miklós (1981-től) irányításával működött. Az Irodalomelméleti Osztály 1961-ben alakult, 1985-ig Nyíró Lajos vezette.

KSzE: Valahogy így. Bonyhai, Szili és Nyíró az Irodalomelméleti Osztályhoz tartoztak, Bodnár, Pomogáts és jómagam a XX. Századihoz. A *Literatura* tulajdonképpen – mintegy Béládi örökségként – az utóbbié volt, de közben kezdettől hangsúlyosan elméleti volt az iránya. A szerkesztőbizottság összetételének a lap életében nem volt túl nagy jelentősége, mert a lapot mindig a felelős szerkesztő csinálta. A főszerkesztőnél az volt a szempont, hogy legyen „nagyember,” idősebb, tekintélyes kolléga, de a felelős szerkesztőnek szabad kezet adtak. Én ilyenekkel korábban nem találkoztam, pedig akkor már dolgoztam a *Kortárs* szerkesztőségében is. Ilyen nemigen volt máshol, hogy „azt csinálj, amit akarsz.”

KA: De azért a szerkesztőbizottságtól függetlenül is meglep egy kicsit, amit a két osztály közötti feszültségről mondtál.

KSzE: Igen, ez annál is érdekesebb, mert persze a XX. Századi Osztályról sem lehetett azt mondani, hogy mentes lett volna a pártállamilag angazsált kollégáktól. De ez sem ilyen egyszerű, mert miközben például Illés Lacit (ő nem nálunk, hanem a Szocialista irodalom részlegén volt) mindenki amolyan jó értelemben vett őskövületnek látta, ő morálisan tiszta volt. Nálunk sosem fordult elő olyasmi, amit az Intézet anekdotakincse egyebünnen, a XIX. Századi Osztályról őriz, hogy megtalálták az asztalon kint felejtett jelentést.

KA: Igen, ismerem a történetet...

KSzE: És engem még később is értek hasonló „csapások.” Amikor Bayreuthból hazajöttem 1988-ban, egy tekintélyes kolléga behívott, hogy hogyan is mennek ott a dolgok, és én hülye, jó darabig azt hittem, hogy ez egy szakmai beszélgetés. Mindenesetre az az ideálkép, amit sokáig őriztem az Intézetről, kissé összezavarodott. Egyrészt persze tényleg asylum volt és a „boldogok szigete”, de azért a rendőrállam keze ide is elért. Például ezért is nagyon bonyolult annak megítélése, vajon tényleg olyan indokolt-e az Intézet körüli legendaképzés.

És mindezt nemcsak történetileg nehéz kibogozni, hanem a morális ítélkezés sem könnyű, hiszen például Szabolcsiról ma mindenféle sokadrangú figura hetet-havat összehord, mert úgy érzik, hogy lehet ócsárolni. Szabolcsi nagy formátum volt, hihetetlen minőségérzékkel, és bár kétségkívül fűződnek a nevéhez rossz történetek, hiszen tudott haragudni és bosszút állni is, de én személyes okok miatt sem tudok róla ítélkezni. Szerintem még nincs itt az ideje, hogy ezeket a teljesítményeket és életműveket mérlegre tegyük. Nemrégiben az is előfordult velem, hogy Király Istvánról írtam valami pozitívat. Nem a politikai tevékenységéről beszéltem, hanem egy tanulmányáról. Sok negatív vélemény jött szembe...

KA: Király a korának egyik legfelkészültebb magyar irodalomtudósa volt, ezt nem lehet elvitatni.

KSzE: Nehéz is elképzelni, hogy a pártmunka, az egyetem, a lapszerkesztés mellett hogyan olvasott össze ennyi mindent. De ez jó végszó arra is, hogy visszakanyarodjunk Bélédihoz és Bodnárhoz, a velük való viszonyomhoz. Valamikor a nyolcvanas évek közepe táján az Intézetben volt a kandidátusi értekezésem munkahelyi vitája, mindenesetre Bayreuthból haza kellett jönnöm miatta. Elég kényes volt a téma: Németh László. Király is jelen volt, és a vélemények elhangzása után összefoglalásul azt mondta, hogy ez a jogos kifogásokkal együtt is olyan kiváló dolgozat, amelynél át kell ugrani a kandidátusi fokozatot, itt a jövő egyik nagy tudósával állunk szemben. Nagyon bizarr volt ilyen hallani harmincöt évesen, totál elbizonytalanítja az embert, önkéntelenül is azt kérdi, mi van emögött. És Királynak volt akkora hatalma, hogy ezt meg is tehetné volna (mint ahogy másnál meg is tette). Hatásos szónoklat volt, vagy húsz perces, nagyon meg is ijedtem. Bodnárék inkább háritani próbálták: gondoljuk meg jobban. Utána pedig behívtak és elmondták, hogy a látszat ellenére ők most megvédték engem, mert ha ezt megkapom, az örökre szóló elköteleződést jelent.

KA: Bodnárnak valóban remek taktikai érzéke volt, és nehéz időkben ez nagyon sokat jelentett az Intézetnek. De visszatérve a *Literatura* történetéhez: van abban valami ironikus, hogy az elmélészek között éppen Te voltál az irodalomtörténész. Ha továbblépünk a lap következő korszakához, azt látjuk, hogy éppen akkor lettél a felelős szerkesztő, amikor elmentél Pécsre tanszékvezetőnek. Ezt a furcsa felállást hogy forogták ki a viszonyok?

KSzE: Amikor '88-ban hazajöttem Bayreuthból, rengeteg ajánlat fogadott. Nagyon nehéz erről beszélni... Akkor még azt sem tudtam, hogy ha a beszédhelyzetedre nem reflektálsz eléggé, akkor nagyon nagy baj tud történni. Ezt én nem érzékelttem közvetlenül, de hát mindenkinek vannak barátai, cimborái, viszonyai, ahol még a kellemtelent is elmondják: hogy ez a bolsevizmusban mekkora kitüntetés, négy évet az NSzK-ban lenni. Szerencsére az fel sem bukkant, hogy ügynökként küldtek volna ki, mert annyit azért tudtak, hogy nem ez az én esetem. De aztán rövidesen elkezdtem a szakmáról kritikus dolgokat írni, és akkor még nem voltam igazán tudatában, hogy milyen mérhetetlen irigységet keltett ez akkor, hogy négy évet egy szabad ország szabad egyetemén lehettem. Mert hát volt olyan professzorom, aki negyvenévesen jutott ki először Ausztriába, és ez volt a jellemző. Nagyon nehéz érzékeltetni ezt a cezúrát vagy választóvonalat. Tehát '88 őszén kezdtem újra dolgozni Magyarországon, és akkor egyidejűleg hívtak Debrecenbe Tamás Attila és Pécsre Bécsy Tamás. Attila egy iskolai jellegű rendszerrel kecsegtetett, ahová be kellett volna tagozódnia, hogy milyen órát tartasz, Tamás meg azt mondta, taníts, amit akarsz: azt, amit *ott* tanultál. És nekem ez jobban imponált.

KA: Nem tervezted, hogy az Intézetbe gyere vissza munkatársnak?

KSzE: Oda mentem vissza, de aztán gyorsan kiderült, hogy el akarnak onnan vinni, két helyre is, sőt háromra, hiszen Géza [Németh G. Béla] rögtön elvitt az ELTE-re.

KA: Ott ismertelek meg, negyedévesen jártam a szemináriumodra.

KSzE: Így van. Az egyetemi állást még nyáron elintéztük, és Géza is azt mondta, taníts, „amiről akarsz.” De mivel ez 19. századi tanszék volt, végül a novellisztikát osztotta rám, mert úgyis epikával foglalkozom, úgyhogy az egész nyaramat a századvégi novellistákkal töltöttem. És amikor ez az állás már stabil volt, akkor eljöttem az Intézetből.

KA: És ennek ellenére született meg a döntés, hogy te vidd tovább az Intézet egyik lapját? Ezt Bodnár találta ki?

KSzE: Igen, ez tényleg furcsa volt, hiszen nem volt már ott állásom. Ha jól emlékszem, teljesen külsőként kaptam meg a stallumot. Persze a bayreuthi négy év alatt is fel volt függesztve az állásom, de a társadalombiztosításhoz és a nyugdíjfolytonossághoz az Intézet fenntartotta. '88 őszétől az ELTE-n volt a főállásom, de Gyurika [Bodnár György] biztosított, hogy ezzel nincs semmi baj. Közben pedig '86-ig még a *Kortárs*-nál is szerkesztő voltam.

KA: Abból, hogy a *Literaturát* átvetted, én azt éreztem közvetlenül, hogy '90-ben, az első általad szerkesztett évfolyamban lehoztad a későbbi feleségemmel közösen írt cikkünket.³ Pár hónapja volt meg az első számítógépünk, és új élmény volt, hogy lehet igazi négykezeset írni. Azt hiszem, eredetileg pont Szabolcsi szemináriumára írtuk dolgozatnak.

KSzE: Kapod és adod a lehetőséget. Utólag szinte biztos vagyok benne, hogy Gyurika döntött a lap sorsáról. Senki nem tiltakozott ellene. Pomogáts mint főszerkesztő mindvégig intézeti ember maradt, ő kellő mértékben biztosította a kontinuitást. Úgy sejtem, hogy itt is Bayreuth volt a fő tényező.

KA: Tehát Gyurika is úgy gondolkodott, hogy az importált tudás az Intézet számára hasznosuljon. Végül is Béládi halála óta főszerkesztőként ő vitte a lapot, akkor köszönt le, amikor Neked átadta. De a *Literatura* addigi történetének, sőt talán egész történetének legnagyobb dobása az 1989/1–2. szám volt, az 1956-os írószövetségi dokumentumokkal. Magából a kiadványból nem derül ki, hogy ez kinek a munkája vagy kinek az archívuma volt. Erről tudsz közelebbit?

³ JÁKFAI Magdolna és KAPPANYOS András, „A nagy detektív és a posztmodern (avagy néhány szírom Umberto Eco rózsájából)”, *Literatura* 16, 4. sz. (1990): 358–379.

KSzE: Hát ez ugye még formálisan a pártállam idején zajlott, és a felelősséget biztosan Gyurika viselte, de hogy ki csinálta, azt én sem tudom.

KA: Mindenesetre ez nagyot emelt akkoriban a brand hitelén, s ebből aztán a következő szerkesztőség is profitált.

KSzE: És nagyon jó példa arra, hogy milyen más világ volt itt, mennyi minden firoghatott kockán: állások, sorsok. Gondold el, mielőtt elmentem Bayreuthba, '83 végén, '84 elején én olyan pergőtűz alatt voltam... Voltak olyan vasárnapjaim, hogy Mészöly hívott fel, pedig nem voltunk túl közeli viszonyban, hogy kell-e valamit segíteni, írjon-e valamit, mit csináljunk. Fölebredtem harmincnégy évesen, nem tudtam, miről van szó. „Nem láttad a mai *Népszabadságot*?” Nyilván Szerdahelyi vagy Héra írt valamit. Amiatt is stresszben voltam fél évig, hogy Száraz Gyuri a *Kortárs*-nál azzal fogadott, „Nem tudom, hogy meg tudom-e védeni az állásodat”, ami csak félállás volt. De az intézeti állást nem fenyegette semmi, mert ott Szabolcsi volt a védelmező. De hogy ez a pártállami kultúrpolitika mennyire nem volt homogén szisztéma, az abból látszik, hogy ennek a csatának a kellős közepén, mikor alig merem már újságot kinyitni, egyszer csak felhívott Agárdi Péter,⁴ hogy menjek be a Pártközpontba, a Balassi Bálint utcába valamit megbeszélni. Bementem, elmagyarázták, hogy hol van az osztályvezető elvtárs szobája, de végig jött utánam a katona, aki a szoba előtt beírta egy úrlapba, hogy 9.59-kor engem átadott. Agárdival egyébként jórészt JAK-ügyekben találkoztam addig. Bent ő mosolyogva kihúzgálta a telefonokat a falból, és azután vázolta a helyzetet. Addig is úgy képzeltem magamat, mint egy parasztot a sakktáblán, aki várja, hogy mikor ütik le. Volt pár írásom, ami megborította a kedélyeket, és ezeket mindig el is csépelelték. Agárdi azt mondta el, hogy egy olyan játszma része lettem, amely igazából Aczél és Rényi⁵ között zajlik. A *Népszabadságnál* Rényi az úr, Aczél ott nem tud beavatkozni. Aczélról egyébként jobb a véleményem, mint ami az általános konszenzus: félelmetesen ravasz kultúrpolitikus volt, sőt, sikeres is, ha szabad ilyet mondani, mert olyasmit oldott meg, amit azóta se oldott meg itt senki. Párbeszédben tudta tartani a két nagy írói tábor, még akkor is, ha ezt a párbeszédet inkább kikényszerítette, mintsem magától hagyta volna kibontakozni. Agárdi azt mondta (mintegy Aczél nevében), azt nem ígéri, hogy meg tudnak védeni, de nagy baj nem lehet. Azért mégis jobb lenne, ha már csend lenne körülöttem. De hát nem én csinálom a zajt! Szóval kicsit megnyugodtam, hogy nem az egzisztenciámat akarják tönkre tenni, csak egy játszmában jöttem közbe valami szöveggel.

⁴ Agárdi Péter (1946) irodalomtörténész, 1975 és 1985 között az MSZMP KB Közoktatási és kulturális osztályának munkatársa, majd alosztályvezetője volt.

⁵ Rényi Péter (1920–2002) újságíró, 1956-tól 1988-ig a *Népszabadság* főszerkesztő-helyettese volt, miközben a főszerkesztők néhány évenként váltották egymást.

KA: És akkor ebbe a közegbe érkezett a bayreuthi meghívás?

KSzE: Valóságos megváltás volt. '84 tavaszán Vajda Gyurka [Vajda György Mihály] behívott magához meg Szabolcsihoz az Intézetbe, hogy volna-e kedvem elmenni hozzá asszisztensnek Bayreuthba. Alakult ott egy kutatóegyetem, létesült egy összehasonlító tanszék, és ők rám gondoltak. Két év a szabad világban – leginkább azt hittem, hogy álmodom.

KA: Másfelől nézve meg kivontak az itthoni forgalomból.

KSzE: Lényegében igen, de oda is kellett valaki magyar, ez a feltételük volt. És másfelől ott, Bajorországban sem volt magától értetődő, hogy automatikusan elfogadtak volna minket „odaátról”. Volt egy kis gyanakvás, de ez hamar elmúlt, tapintatosan intézték.

KA: És Bayreuthból te részt vettél a szerkesztőbizottság életében?

KSzE: Hát onnan nem. '84–85-ben írtam meg a kandidátusi disszertációm, mert olyan úri dolgom volt, hogy csak 2x2 óra szemináriumom volt egy héten. Azután, amikor Vajda megbízatása lejárt, Erika Fischer-Lichte⁶ kért, hogy maradjak még két évet. Itthon ezt nehéz volt elfogadtatni, hogy egy vadidegen nyugatnémet professzorasszony kérésére maradnék, de az Intézet még ebben is támogatott. Hazajöttem, megkérdeztem [Bodnár] Gyurikát, ő meg azt mondta, tiszta haszon, ha marad ott egy magyar. Nagy élmény volt abban a közegben élni, ahol teljesen mások a kérdések. Szabolcsi pontosan tudta, hogy lehetne küldeni politikailag „megbízhatóbb” fiatal is, akadt is ilyen, de Szabolcsi követte a publikációimat is, és látta, hogy ezek olyanfélék, mint amiket ott publikálnak. Kompatibilisek azzal, ami ott folyik. Megható pillanat volt, amikor ezt elmondta. Odakint remek volt az intézeti könyvtár, azt olvashattam, amit akartam. Különösen emlékezetesek Stefan George kiadójának a gyönyörű, dombornyomású, műalkotásértékű kötetei, mint Gundolf *Shakespeare és a német szellem* című könyve.⁷ Többek között ezekre a könyvekre is hivatkoztam, és Szabolcsi ezt látva gondolhatta, hogy jó lesz ez, és talán nem is árt ebből az itteni csatából kimenekülni. Tehát a távolléteimet '86-ban Gyurika meghosszabbította, de ehhez kellett Szabolcsi is, mert ő volt az, akin múltak a dolgok.

KA: Akkor, ha jól látom, az életedben a pécsi tanszék elindítása és a *Literatura* szerkesztése párhuzamosan haladt. Ekkor már készültél arra, hogy iskolát alapítasz? Volt

⁶ Erika Fischer-Lichte (1943) 1986-ban vette át a Bayreuthi Egyetem Összehasonlító és világirodalmi tanszékének vezetését.

⁷ Friedrich GUNDOLF, *Shakespeare und der deutsche Geist* (Berlin: Georg Bondi, 1911).

ilyen terv? Mert a szakmai közvéleményben ez csak a kilencvenes évek közepén lett egyértelmű.

KSzE: Nem, terv nem nagyon volt. Sem iskolaalapítási, sem szerkesztési. Inkább elmondom, szerintem hogy kezdődött. Az lehetett a döntő, hogy Gyurika és Szabolcsi úgy gondolta, hogy a *Literaturának* éppen ilyen szerkesztő kell. Nem találtak mást, aki tartósabban a nyugati világban élt. Ha a Bosch-lerakat török portásával is szót értesz, és amikor jön a mosógépszerelő, akkor a szakszavak is rád ragadnak, és ha ennyire otthon vagy egy nyelvben, az óriási előny. (Ezt Gyurika például akkor tapasztalta meg, amikor magánemberként jött ki hozzám egy hétre.) Kisvárosban vagyunk, és a kisvárosi professzorok összejárnak – Bayreuth azért nem München. Valahogy megszerettek – talán azért, mert Wagnerről tudtunk beszélgetni. Wagnerrel akkor még elég ambivalens viszonyban volt az egyetem, nem sokan tudtak vagy akartak hozzászólni a témához. Erre is közeli barátságok tudtak épülni, és talán ez is látszott, meg főleg a publikációk. A recepcióesztétika nálunk nagyjából akkor kezdődött. ’84-ben jelent meg Gadamer magyarul,⁸ és ez összefügg a *Literaturával*, mert a nyolcvanas évek végén már érezhető volt a komoly választóvonal, hogy nem lesznek érvényesek a kategóriáink, amelyekbe a tudományunk be van kényszerítve. Király István kategóriái nem lesznek érvényesek. (Szabolcsi bonyolultabb volt.) Tükrözés, realizmus, valóság és irodalom – maga a kérdés, hogy valóság *versus* irodalom. A kérdések úgy voltak feltéve, éppen a mimézis miatt, hogy valóság ÉS művészet; mindig ezzel gyötörték az egyetemistákat. Gadamernél viszont nem innen kell a művészethez közeledni.

KA: Gondolom, Szabolcsi az avantgárdvonzalma miatt eleve kilátott ebből.

KSzE: Persze. Hát lényegében informálisan ő irányította az egész AILC-t⁹ is akkoriban. Ezt az egészet más irányból az világította meg, amikor a Gadamer megjelenése idején szerveztek egy nagy hermeneutikavítát a *Kritikában*, Szerdahelyi indította. Kaptunk egy felkérő levelet, az Intézetből Bonyhai és én, hogy szóljunk hozzá. Poszler tartotta a vitaindítót.¹⁰ Furcsa volt, hogy Szerdahelyi kér fel, aki addig üldözött. Bonyhai, akinek mindig jó taktikai érzéke volt, azt mondta, semmiképp se vegyünk részt, ide mi csak pofozózsáknak kellünk. Poszler vitaindítójából látszik, milyen más episztémé volt ez, mennyire átjárt mindent egyfajta hagyományos gondolkodási szerkezet. Nagyon igényes szöveg volt, hiszen Poszler művelt polgárként mérlegelte a szempontokat, és végül arra jutott, hogy egy baj van a hermeneutikával: az, hogy *szubjektív*. Ma is vannak kollégáink, akiknek nem kis anakronizmussal még most is ez a mély meggyőződésük: a hermeneutikával az a baj, hogy a szubjektívitásnak en-

⁸ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI GÁBOR (Budapest: Gondolat Kiadó, 1984).

⁹ Nemzetközi Összehasonlító Irodalmi Társaság (alapítás: 1954).

¹⁰ POSZLER György, „Don Quijote négy arca – és az ötödik”, *Kritika* 12, 5. sz. (1983): 18–20.

ged teret. Szóval amikor Bonyhaival elmentünk Szabolcsihoz, hogy mi ebben nem akarunk részt venni, Miklós is azt mondta: „Isten őrizz.”

KA: Ebből a vitából elsős egyetemistaként az jutott el hozzám, hogy Szerdahelyi az esztétika-félévében Hartmann, Lukács, Markiewicz és mások mellett feladta az egész Gadamert is, de kiosztott hozzá pár példányt saját négyoldalas kritikájából, különnyomatban.¹¹ Azóta is a Gadamerben tartom, hiszen mindez jellemzi a kort és korlátait. Egyébként meg sajnálom, hogy egy ilyen tehetséges és érzékeny ember, mármint Szerdahelyi, ennyire csak rossz emlékeket hagyott maga után a kultúrában.

KSzE: Valóban nem volt tehetségtelen, de sértett volt, és bizonyára élvezte is a hatalmat, a kiválasztottságérzést. Nem tudom, ismered-e Lajta Erika könyvét...¹²

KA: Igen, sőt Szerdahelyinek a verseiből összeállított önéletrajzi jellegű munkáját is, és arra jöttem rá, hogy én éppen a pályája csúcán ismertem, ’87-’88 körül. Őt mint-ha meglepetésként érte volna az a változás, amit Szabolcsi vagy Bodnár már pontosan érzékelt.

KSzE: Igen, és ’88 körül a *Literatúrával* kapcsolatban is éppen ez lehetett a megfontolás: olyan főszerkesztő kell, aki fel tudja venni a ritmusát a nyugati világnak, mely már lassan közeledett.

KA: Gyurika tehát értette ezt a feladatot, hogy Bonyhai, Hankiss, Szegedy-Maszák, Bojtár és mások egyéni kezdeményezései után intézményi szinten is neki kell látni az elkésett-elmaradt recepciónak?

KSzE: Így van, és neki volt is képze a szabad világról, habár azt nem látni pontosan, hogyan szerezte.

KA: Én a rendszerváltás korai éveiben éppen Pécssett, méghozzá Thomka Beáta kollégájaként jutottam személyes tapasztalathoz arról, hogy milyen szintet is kell itt megugrani. Beáta már tíz-tizenöt évvel korábbról, részben szerb fordításban ismer-te azokat a szövegeket, amelyekkel azután a magyar közegnek jórészt a rendszerváltás utáni években kellett megküzdenie.

KSzE: Igen, ez nagy különbség volt, hogy nekünk ezt a hátrányt le kellett dolgozni.

¹¹ SZERDAHELY István, „Hermeneutika és esztétika: Hans-Georg Gadamer: Igazság és módszer”, *Irodalomtörténet* 17/67 (1985): 1002–1005.

¹² LAJTA Erika, *Kivezetés a szépirodalomból* (Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2022).

KA: Az én nemzedékem szerencsés volt, mert ekkoriban sorban jelentek meg a szöveggyűjtemények Bacsó, Odoricsék, Thomka Beáta és mások szerkesztésében.¹³ A szakma kapott egy gyorstalpalót.

KSzE: Így van, és ehhez képest kell hangsúlyozni, hogy mit jelent a Poszler által megjelenített világképben a *szubjektív* mint fenntartás. Ilyen irodalmi episztémében éltünk. A *szubjektív* itt lényegében azt jelenti, hogy tudományosan kérdéses, nem verifikálható.

Poszler finom úriember volt, de azt hiszem, nem igazán értette akkor még Gadamert az első olvasásra, mert ha értette volna, akkor éppen ez az egész szubjektivitástéma nem így jött volna elő. Ehhez persze kellett volna Heideggert is olvasni, aki szépen megírja, hogy ez lényegében használhatatlan kategória, mert ami objektív, az mindig szubjektív is, és viszont. Nekem annyi előnyöm volt, hogy akkor már olvastam Heideggert, nemcsak Gadamer miatt, hanem már Barta Jánosnál kezdtem el olvasni Debrecenben a *Lét és időt*. Hát szerencsém volt a tanáraim egy részével, no mindegy. Ami miatt ezt a sok kritikai elmarasztalást kaptam, az végső soron szemléletszerkezeti különbség volt. Az itthon uralkodó szemlélet középpontjában valóság és művészet viszonya állt, én meg lényegében Bartánál tanultam meg, hogy ez nem az irodalom kérdése.

És még egy, amit utólag vettem észre: említetted, hogy milyen fontos gyűjtemények jelentek meg akkoriban. De ha megnézed a gyűjteményi válogatás szempontjait is, akkor abban még ott volt a pártállami diszkurzus nehézkedése. Például a *Literatura* szerintem egyik legjobb száma, a 1991/4-es, amit Bacsóval csináltunk, a *Hermeneutika és dekonstrukció*. Amit oda beválogattunk, azon annyira látszik, hogy honnan nézve válogattunk, tehát hogy a szándékunk a *művészet versus valóság* relációból való kilépést támogató írások keresése volt. Ilyen módon tehát nem a legjobb írásokat találtuk meg, és ez nagyon furcsa, hogy a később sokkal relevánsabbnak bizonyultakat nem tudtuk betenni, mert a magyar diszkurzus ezt várta.

KA: De azután a többi frissen megjelent forrással együtt éppen ezek a szövegek alakították a magyarországi diszkurzust. A következő évtized éles vitái pedig jórészt akörül forogtak, hogy valóban regisztrálható-e a kilencvenes években egy hermeneutikai fordulat, és hogy ez kinek az érdeme. Természetesen elvitathatatlan, hogy Bonyhai Gábor már egy évtizeddel korábban letette az asztalra a magyar Gadamert, csak hogy a nyolcvanas években egy szűk akadémiai csoporton kívül még nem létezett az a közönség, amelyik ezt hasznosítani lett volna képes. Bonyhai teljesítménye

¹³ Például BACSÓ Béla, szerk., *Szöveg és interpretáció* (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1991); KIS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor S.K. és ODORICS Ferenc, szerk., *Testes könyv I.* (Szeged: Ictus Kiadó–JATE Irodalomelmélet Csoport, 1996); THOMKA Beáta, szerk., *Az irodalom elméletei I.* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1996).

rendkívüli, de ahhoz, hogy érvényesülhessen, előbb meg kellett teremteni a közeget, az előfeltevéseket, a nyelvet.

KSzE: Pontosan látod, mert ez a kulcskérdés az egészben: szakmailag is, de személyek tekintetében is. A vita ott robbant ki, amikor egyik szövegem elején valami olyasmit írtam, hogy a hermeneutikai fordulat végbementnek tekinthető.¹⁴ Ez volt a botrányos mondat, és amikor Horváth Iván először reagált rá (utóbb magánlevélben megírta: nem saját indítatásból, hanem egy féltékeny kolléga szavára), akkor próbáltam pontosítani: „megtörténtnek mondható”, ez nem azt jelenti, hogy én csináltam, hanem Bonyhai kezdeményezésétől kezdve sok minden járult hozzá. Kétségkívül azt mertem írni, hogy mindennek van egy hatástörténeti ideje. Amit Te most úgy fogalmaztál meg, hogy ahhoz kellett egy közönség. Bonyhait mindez nagyon érdekelte, és nem akarok olyannal vitatkozni, aki nem tud visszaszólni, de Bonyhainál ez az egész gondolatkör eléggé Heidegger-mentes volt. Bonyhai a masszív Kripke-féle „metafizikus” analitikát szorgalmazta, bizonyos értelemben a korábbi bécsi változattal szemben az Intézetben. Ezekkel az analitikus nyelvfilozófiai konstrukciókkal foglalkozott, és ezt nagyon jól csinálta, például a Juhász Ferenc-elemzésében.¹⁵ De az ő írásaiban nemigen jelent meg, ami ebből a magyar irodalomtudomány egésze számára releváns lett volna. A hermeneutika alapművét lefordította, de Heideggerrel tudtommal nem foglalkozott mélyebben. Heidegger pedig ahhoz kell, hogy az analitikát leválasztva arra irányítsuk a fókuszot a *valóság versus művészet* helyett, hogy hogyan lehetséges az *igazság mint művészet*. Gadamer invenciója – aki Heidegger tanítványa volt – ebben gyökerezik. Az igazság státuszát ma is nagyon nehéz meghatározni a művészetben, mert nem ismeret, nem felismerés, nem felfedezés stb. Amikor a *Kortársban* írtam Gadamer könyvéről, akkor én nem fordítottam le a címet, hanem az eredetit használtam: *Wahrheit und Methode*, a szerkesztő pedig következetesen *Valóság és módszernek* fordította. Bonyhaival beszélgettünk is erről, hogy nem is olyan távoli, lehetne *valóság* is, bár az inkább *Wirklichkeit* volna. De ha Goethével veted össze, akkor a *Dichtung und Wahrheit* az magyarul *Költészet és valóság*, vagyis a *költéssel*, a fikcióval van szembe állítva a való. Bonyhai meg is jegyezte, hogy a *valóság* se lenne olyan nagy baj, de ilyen diszkurzus szélesebb körben nem folyt.

KA: Azért József Attila ráhibázott erre a *Thomas Mann* üdvözlésében...

KSzE: Persze, a génusz más úton talál rá az igazságra, de ez voltaképpen igazolja is, amiről beszélünk. Viszont az a bizonyos mondat, amit leírtam, számomra is váratlan következményekkel járt. Ez lett az úgynevezett „filológus-vita” kiindulópontja, és

¹⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Előszó”, in Uő, *Irodalom és hermeneutika*, 7–16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000), 7.

¹⁵ BONYHAI GÁBOR, „A Szarvas-ének szerkezetlemei”, *Kritika* 6, 1. sz. (1968): 29–41.

végsősoron ez vezetett a *Literatura* köréből való távozásomhoz is. De ezeknek a konfliktusoknak a leírását alighanem a tudománytörténészekre kell hagynunk.¹⁶

KA: Te már a kritikavita során világossá tetted, a *Népszabadság*-interjúban ki is mondtad, hogy itt hatalmi harcról van szó.¹⁷ Az ezredforduló után már senkinek sem lehetett meglepetés, legfeljebb az derült ki, hogy a mező nem kétosztatú, hanem az oldalakat további törések szabdalják.

KSzE: Ez így van, de azért a hatalmi harcról való elgondolások ma sincsenek tiszta alakjukban „forgalmazva”. Valahogy nincs előtérben az, amit elég megütközve tapasztaltunk meg utóbb. Az például, hogy Babarczy Eszter 2000-ből visszatekintve így emlékezett meg a ’96-os évről: „Kulcsár-Szabó Ernő ihletésére mozgalom támadt a vidéki ifjúság körében...”, amely le akarja törni „az esztétizáló lukácsista belvárosi tenyészetet.” A gúny mellett öngúny is van benne, mintha jelentékteleníteni akarná az egész ügyet, de mégis azzal az előérzettel zárja a passzust, hogy „Magyarországon most egy ideig nem lehet majd élni.”¹⁸ Na ilyen nyíltan azért addig senki sem próbálta a kollégáimat – akik szakmailag biztosan nem B. E. szintje alatt voltak – „levidé- kizni”. Elképzelem, mi lett volna fordított esetben... Ha valaki „belvárosizni” kezdett volna. Csak hát nálunk elképzelhetetlen lett volna ilyen ízléstelenséget elkövetni.

KA: Ezek a mondatok valóban rosszul öregedtek, talán annyi hasznuk maradt, hogy felhívják a figyelmet az egész kérdés szociológiai dimenziójára, csak hogy – Illyéssel szólva – nem azt kell kérdezni, hogy honnan jössz, hanem hogy hová mész. Én nemrégiben tettem is erre egy történelmi kísérletet: megpróbáltam úgy leírni az iskola- alapítást, mint egy szociológiai értelemben vett professzionalizációs műveletet, amelynek lényegéhez tartozik egyfajta tevékenység monopolizálása.¹⁹ Meg kell különböztetni a diplomás orvost a csontkovácsától. Persze itt egy olyan tevékenységről van szó, ahol ez nem tud végigfutni.

KSzE: Ezt el tudom fogadni és nem is értem félre. De közben azért azt is lehetett tudni, hogy a kutatócsoportban részt vevő gyerekek szaktudomány-technikai tudása messze jobb volt, mint azoké, akik a kritikavitaiban éppen ezt kárhoztatták.

¹⁶ A legfontosabb nyilvános dokumentumok: VERES András, „Egy félbeszakadt vita elé”, *Literatura* 30, 1. sz. (2004): 102–105; HORVÁTH Iván, „A hermeneutikai ajánlat”, *Literatura* 30, 1. sz. (2004): 106–122; KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Levél Szörényi Lászlóhoz, az MTA Irodalomtudományi Intézet igazgatójához”, *Literatura* 31, 1. sz. (2005): 127–129.

¹⁷ VARGA Lajos Márton, „Az irodalom legyen csak irodalom: Kulcsár Szabó Ernő az új kritikai törekvéseket fogadó vitákról”, *Népszabadság*, 1996. ápr. 27., 25.

¹⁸ BABARCZY Eszter, „1996”, *Beszélő* 5, 7–8. sz. (2000): 153–165, 156.

¹⁹ KAPPANYOS András, „Professzionalizáció az irodalomtudományban”, in *Értelmiségi karriertörté- netek, kapcsolathálók, írócsoportosulások* 5., szerk. BÍRÓ Annamária és BOKA László, 17–39 (Buda- pest–Nagyvárad: reciti–Partium Kiadó, 2024).

KA: Hadd vessem közbe, hogy a hatalmi harcnak az is tárgya, hogy mi számít releváns tudásnak.

KSzE: Hát persze, de ennek a futamnak a végén azért még egy dolgot el kell mondani. Amikor Sipos Balázs megírta folytatásos tanulmányát az előző évtizedekről, akkor arra jutott, hogy *ott* nem történt semmi, *itt* meg történt egy tudomány.²⁰ Ennek a generációnak már adótnak látszik, hogy itt egy iskola volt. Persze Odoricseké is az lett volna, de Szegeden nem sikerült egy következő nemzedékre kiterjeszteni, ehhez koncentráltabb értelmiségi potenciál kell, például egy kétmillió város.

KA: Az iskolateremtés folyamatában a *Literatura* szerepét is látod?

KSzE: Abban mindenképp van szerepe, hogy meghonosította a tudományos publikálás bizonyos mintáit az ezzel kapcsolatos igényességgel együtt. Persze ezt a *Helikon* is végezte a maga hasonlóan igényes módján, például könyveket ismertetve. De a *Literatura* mégis inkább hazai szerzőknek adott teret, és szerintem az nem volt melléfogás, hogy PhD-hallgatók is publikálhattak.

KA: Egészen biztosan tudom, hogy nem volt melléfogás, hiszen így kezdődött a pályám: elfogadtál egy olyan kollázsszerű, hibrid, műfajon kívüli írást, mint amilyen az a négykezes volt, és rögtön utána megbíztál egy ötven oldalas Călinescu-tanulmány lefordításával, ami azután szintén megjelent a *Literaturában*.²¹ A mostani szerkesztőségben alapelv ez a megelőlegezett bizalom, és szeretnénk, ha egyfajta védjegye is lehetne a lapnak.

KSzE: Ez egy kicsit olyan, mint a vizsgáztatásnál: az első percben tudod, hogy ennek jelest fogsz adni, csak azért csinálod végig a vizsgát, hogy a nyilvánosság számára is megkérdőjelezhetetlen legyen. Az ember tudja, hogy jól lesz megcsinálva.

KA: Innen nézve alakulhatott volna úgy, hogy én is az Iskola tagja leszek, rögtön az első nemzedékben. És azt hiszem, hogy végül azért mentem inkább angol szakra doktorálni, mert el akartam kerülni azt a függést, személyes és ideológiai értelemben, amit – akkor úgy éreztem –, a Te iskolád megkövetel. Túlságosan öntörvényűnek gondoltam magam, és talán (épp a rendszerváltás előtti tapasztalataimmal összefüggésben) tartottam az erős indoktrinációtól.

KSzE: Nem voltál ezzel egyedül. Pedig ideológiánk éppen, hogy nem volt. De valóban, volt olyan is, aki átment más doktoriskolába, aztán a szakmai szintkülönbség miatt

²⁰ SÍPOS Balázs, „Mégis, mit számít, ki beszél”, *Dűlő* 2018028 (a *Műút* melléklete): 11–70, különösen: 21–24.

²¹ Matei CĂLINESCU, „Olvasás és újraolvasás: A megértés térbeli és időbeli modelljei”, ford. KAPPANYOS András, *Literatura* 17, 1. sz. (1991): 1–51.

visszajött. De igazából nagyon jól alakult a start. Mártonffy Marcell és Vajda Karcsi voltak az elsők, és körülöttük is keletkeztek azután feszültségek a *Literatúrában* – Marcell valamivel többet publikált, Karcsi talán kevesebbet –, de a maguk területén, a katolikus teológiában, illetve a judaisztikában a maguk germanisztikai alapjain olyan felkészültek voltak, hogy behunyhattam a szemem. Ezekkel a teológiai készségű hallgatókkal kezdtem a doktori munkát, akik azért jöttek ide és nem mondjuk filozófiára, mert ismerték a németországi háttéremet. A legendák szerint a kari tanácsos szóba is hozták egyszer, hogy van itt olyan doktoriskola, ahol már csak németül beszélnek az órán, és kicsit eldöntetlen volt, hogy ez jó-e vagy rossz.

Szóval a *Literatúrának* ez a szakasza egy hatástörténeti véletlen miatt alakult így. Két tényező játszott össze: egyrészt az, hogy honnan jöttem haza, másrészt meg a rendszerváltás. Alakulhatott volna másképpen is: tulajdonképpen nem is kellett volna feltétlenül visszajönnöm. Amikor Fischer-Lichte itt volt '88-ban egy konferencián, azt mondta nekem, Herr Kollege, hoffnungslos... Ide ne jöjjön vissza. Négy év után be lehet adni az állampolgársági kérelmet, a hiányzó egy évet az egyetem nyilatkozattal pótolhatja, a megbízatást meghosszabbítjuk egy évvel. – Aztán nem így lett.

KA: Azért így se alakultak rosszul a dolgok...

KSzE: Persze, nem bánom. Szerencsém volt, hogy éveket ilyen városokban élhettem. Gumbrecht egyszer beszélt arról, hogy miért érzi jól magát Stanfordban: „ha megrendelek egy könyvet, akkor hozzák, nem kérdezik vissza, hogy szükségem van-e rá. Azt hiszem, azzal érdemeltem ki ezt a bizalmat, hogy én is mindenkinek megelégeztem ezt a bizalmat, komolyan vettem mindenkit.” És ebből most nem is a személyi viszony a lényeg, hanem a tárgyi környezet, amit hozzá hasonlóan én is nagyon nagyra becslök. Hogy ha éjjel fél háromkor van szükséged egy könyvre a könyvtárból, akkor bemész és megkapod. Ezt Berlinben különösen erősen éreztem, ahol már nagyobb volt a felelősségem, nem volt főnököm. De Bayreuthban is olyan főnököm volt, aki a lehető legminimálisabbra szorította az adminisztrációs feladatokat, és bátorított, hogy csak a tudományra fordítsak minden erőt és energiát. Berlinben a legnagyobb egyetemi könyvkereskedéstől így június táján kaptam egy levelet, hogy írnam meg, a következő félévben milyen olvasmányokra lesz szükség. Szépen megköszönték, a félév elején pedig küldtek egy emlékeztetőt, hogy a kérdéses könyvek ott vannak 3-3 példányban.

KA: Ezt a tökéletes háttérrel Bloomingtonban tapasztaltam meg. Kérsz egy könyvet, ami nincs meg a helyi, hétmillió tételes könyvtárban, de valahol máshol megvan az államban. Másnapra nemhogy a könyvtárba elhozzák, hanem reggel ott vár az asztalodon. Utólag úgy gondolom, valami ilyesféle kultúrához való közeledésben reménykedtünk abban a hősi kilencvenes évtizedben, amikor a *Literatúrát* szerkesztetted. Közben Pécssett felépítetted az első tanszéked, de az Iskola mégiscsak Pesten épült.

KSzE: Igen, és aki Pestről idősebbnek számított és nem az iskolához tartozott, mint Te meg Kálmán Gyuri, azokat el kellett hívjam Pécsre. Az Iskolában lévő gyerekek még túl fiatalok voltak az ilyen bevetéshez, kivéve Simon Attilát. Nagy szükség volt ott Rátok. Pécssett egyébként egy nagy hibát is elkövettünk, ami akkor elkerülhetetlen volt: hogy az irodalomelméletet szervezetileg elválasztottuk az irodalomtörténettől. Én meg voltam győződve az irodalomelméleti offenzíva hasznosságáról (hogy ne térjek el ettől a harci szóhasználatától). Amikor Ti odajöttetek, akkor a gyerekek ezekre az órákra mentek, és nem mentek a történeti órákra. Azoknak nem volt olyan vonzereje, mint Nektek, akik Pestről jöttetek, hoztatok új neveket meg DVD-eket a kortárs nyugati színházról. És ez részben vissza is ütött, mert sokan úgy kerültek onnan ki (és maradtak a szakmában), hogy nem igazán volt történeti tájékozódásuk. Lehet, hogy ez volt az ára ennek a pécsi irodalomelméleti futamnak. Azért veszélyes ez, mert amit nem ismersz, abban könnyen innovációt fedezel fel, akkor is, ha nincs benne. De nagyon tanulságos volt az a pécsi kaland.

KA: A *Literatura*-szerkesztés és a tanítás párhuzamossága nem okozott egyeztetési gondokat?

KSzE: Nekem nem vette el nagyon sok időmet a *Literatura*: azt kellett kitalálnom, hogy kit kérjek fel és nagyjából milyen írásra. Volt olyan is, hogy valaki kicsit gödörbe került, nem volt olyan jó az írás, de gondoltuk, hátha visszalendül, ha ezt közöljük tőle. A szövegekkel semmi dolgom nem volt, ezt Róna Judit teljesen levette a vállamról. Aki szerkesztett folyóiratot, az tudja, hogy ez micsoda előny.

KA: Ez változatlanul így van, a technikai szerkesztőn ma is nagyon sok múlik, különösen, hogy a növekvő adminisztrációs terhek is főleg az ő vállát nyomják. Amit manapság némileg másképp próbálunk csinálni, az a kollektív szerkesztés. Alighanem ezzel is összefügg, hogy egy kolléga – történetesen az Iskolád egyik prominense – nemrégiben azt a bírálatot fogalmazta meg a mostani *Literaturáról*, hogy túlságosan színes. Erről mit gondolsz?

KSzE: Nagyon más ma a környezet, sokkal nagyobb a kínálat. Akkor könnyű volt karaktert adni, volt két-három paradigma, amiből lehetett válogatni. Most már annyiféle felületen játszanak a szerzők, hogy követni is alig lehet. Nézz meg egy példát, nézd meg ezt (*az Irodalomtörténet friss, 2024/1-es számára mutat az asztalon*): Deres Kornélia, Balogh Gergő, Jánosa Eszter, Schein Gábor – ez mind különböző, érvényes megközelítésmód. Ez is színes, nem is lehet más.

KA: És a hátulján az én végzett hallgatóm, Major Ágnes könyvét reklámozza.

KSzE: Ha mi reklámozzuk, csak jó lehet.